

UDK 811.163.63'5''2001''

Ada Vidovič Muha

Filozofska fakulteta v Ljubljani

KAJ JE NOVEGA V KNJIŽNEM JEZIKU? – OB IZIDU SLOVENSKEGA PRAVOPISA

1 Odgovor na krovno tematsko vprašanje okrogle mize Kaj je novega v knjižnem jeziku sedaj, ko smo pod naslovom *Slovenski pravopis* (SP) poleg pravil dobili še slovar, ki se s sto in več tisoč iztočnicami samo občnoimenskega gradiva uvršča v zgornjo mejo slovarjev srednjega obsega, je preprost: novega je zelo veliko, saj s svojo zasnovo pomeni precejšnjo zastranitev v načinu razmišljanja o jeziku, predvsem v razumevanju (knjižno)jezikovne norme. Pojem zastranitev je mogoče utemeljiti z naslovom dela in iz njega izvirajoče obvestilnosti, s presenetljivo podcenjevalnim razmerjem do aktualnega gradiva, se pravi do aktualnega življenja jezika, razvidnim že v *Spremni besedi*, in seveda z razčlenitvijo predstavljenih rešitev, ki se kljub onemogočenemu elektronskemu pristopu počasi rojevajo.

2 Naslov *Slovar Slovenskega pravopisa* (SSP), temeljni nabor gradiva in zasnovne prvine upravičujejo misel, da gre pri tem delu za uzakonjanje knjižnojezikovne norme, ki naj bi bila sodobna (izid 2001) predvsem na podlagi predpisov, izvirajočih iz zakonitosti konzerviranega jezikovnega sistema, morebitno popravljenih na podlagi jezikovnega čuta katerega izmed članov uredniškega odbora ali redaktorskega kolektiva. Zanimarjen je temeljni jezikovnokulturni vidik knjižne normativnosti: jezikoslovno uravnavanje kultivirane knjižne rabe jezika najnovejšega časa z jezikovnim sistemom – odprtim in prilagodljivim naborom zakonitosti, ki jezik kot tak določajo. Za take vrste normativni priročnik je seveda potrebno živo sodobno gradivo, ki odseva v veliki meri nov pojmovni svet (predvsem knjižne) slovenščine zadnjih desetih let, ko je tudi formalno postala funkcijsko enaka drugim državnim jezikom; hkrati gre seveda še za jezikovni izraz spreminjanja družbenih in političnih načel, vrednostnih sistemov družbe, za izraz časa, ko se zdi, da se izgublja jezikovna zmožnost (kompetenca) slovenskih govorcev vsaj za (nekatera) področja znanosti – se res? – itd., itd. Kljub temu, da je ustrezno gradivo za kritično razčlenitev aktualnega (knjižnega) jezika v relevantnih računalniških besedilnih zbirkah tako rekoč na dosegu roke, se nam ponuja v glavnem »popravljen« SSKJ in brušena slovenščina iz srede 20. stoletja. Izdajatelj SAZU in ZRC SAZU s ključnim avtorjem J. Toporišičem dajejo takšnemu delu pomembno težo.

2.1 Kot je bilo na podlagi podatkov iz *Spreme besede* SSP (VII–X), reklamnih ponudb, pa tudi iz doslej opravljenih razčlenitev že ugotovljeno, so gradivni viri uzakonjanja sodobne knjižnojezikovne norme v pravopisnem slovarju strokovno porazni. Če se je knjižna norma SSKJ oblikovala na več milijonih takrat aktualnega, dokumentiranega in zvrstno uravnoteženega gradiva (Uvod v SSKJ, § 11–14, tudi npr. § 1, 8, 9, 10 idr.), v zvezi z normo govorjenega knjižnega jezika (tonematika, število naglasov in njihovo mesto, trajanje glasov) na relevantnih anketah (§ 14, 8, 9), je bilo

temeljno gradivo SSP povzeto iz SSKJ, se pravi ne samo zastarelo (1. knj. 1970, zadnja 1991), ampak slovarsko vsestransko, tudi normativno, že izrabljeno. Pregleden in še danes strokovno v glavnem sprejemljiv Uvod v SSKJ, napisan konec 60. let prejšnjega stoletja, so v SSP-ju zamenjala *Pravila Slovenskega pravopisa*, zmanjšano količino pomenske obvestilnosti (informativnosti) – tudi nerazvidno opuščanje pomenov, krajšanje razlag – pa v pravopisnem slovarju večja količina slovnične obvestilnosti, npr. povedkovnik, členek, uvrstitve zaimkov, pomenske kategorialne lastnosti kot pojmovno, snovno idr., vse brez pomenske opredelitve oz. razlage.

Lahko povzamem, da je zavest moderne tudi slovenske slovarske tradicije, vgrajene že v jezikoslovno misel 19. stoletja v navezi Kopitar – Miklošič – Levstik, uresničene prvič v Pleteršnikovem slovarju, v SSKJ zasnovno aktualizirane z jezikoslovnimi idejami 20. stoletja, s pravopisnim slovarjem doživela hud upad.

2.2 Zlasti ob izidu slovarskega dela *Slovenskega pravopisa* se odpirajo pomembna širša vprašanja. Z jezikovnopoličnega pa tudi sociološkega vidika je zanimivo, da je mogoče danes gradivni zgodovinski spomin, ujet v informativno-normativni *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (Uvod, § 7),¹ »popravljeni« v predpis (knjižno)jezikovnega vedenja. Tako se nam predpisni priročnik ponuja v vlogi aktualnega normativnega slovarja knjižnega jezika, ponuja se nam celo kot nadomestek stilističnega priročnika. Ob tem se je upravičeno vprašati, kako je mogoče, da edini med jeziki s tranzicijskim bremenom vsaj znotraj slovanskega sveta nismo (z)mogli izdati niti enozvezkovnega aktualnega slovarja (knjižne) slovenščine – kljub slovarski delavnici, ki se je leksikografsko odlično usposobila in strokovno potrdila z izdelavo SSKJ, delavnici, ki dobro ve, kaj pomeni zasnovi slovarja ustrezno, dokumentirano gradivo (raziskovalni material). Imamo torej leksigrafsko skupino, imamo tudi v slovenskem prostoru evropsko primerljiv nabor aktualnega gradiva – in vendar se nam tudi po trideset in več letih izida 1. knjige ponavlja SSKJ, sedaj še v vlogi, ki je v svoji zasnovi ni želel imeti.

2.3 Naj se v tem omejenem obsegu dotaknem vsaj nekaterih »poprakov« SSKJ-a; gre za (a) uvedbo in rabo t. i. splošnih normativnih oznak (SP, 130), (b) zvrstne in stilne oznake, (c) eno izmed načel uvajanja novega izrazja in (č) razumevanje pojma pridevniške vrstnosti (generičnosti).

2.3.1 *Splošne normativne oznake* zajemajo ukaz – *prepovedano* črna pika (•), *nepravilno* glede na pravilno – krožec (°) in *odsvetovano* – puščica (→). Normiranje,

¹ Neaktualnost gradiva SSKJ za današnji čas je neposredno razvidna iz Uvoda SSKJ, kjer avtorji zapišejo: »V slovarju je zajet besedni zaklad /.../ in prikazana njegova raba, kakor se kaže v sodobnem knjižnem jeziku, to je /.../ od začetka tega stoletja do 1969 oziroma do leta izida posamezne knjige.« (§ 1, poud. A. V. M.) In še: »Pojmovni svet, zajet z besediščem slovarja, je predstavljen s stališča sodobnega človeka.« (§ 10) Tako celotni Uvod kot tudi predstavljena člana pričata, med drugim, o odgovorni zavezanosti avtorjev živemu jeziku tedanjega časa kot temeljni zasnovni prvini slovarja.

v pravopisu seveda uzakonjanje z grafičnimi znamenji, ki ga slovensko jezikoslovje oz. slovenska jezikovna kultura ne pozna že štirideset let – od SP 1962, ko ga je s predstavitvijo ustreznega področja rabe presešel SSKJ – je v SSP uporabljeno v približno 1200 primerih.² Ponovna uvedba takšnega načina uzakonjanja upravičeno zbujajo pozornost. V tem okviru bo opozorjeno samo na nekatere vprašljive zakonitve vzorcev in ne na posamezne primere.

(a) Na mešanje meril zvrstnih (pod)sistemov kažejo primeri, ko se besedam iz neknjižnih zvrsti predpisuje knjižnojezikovno vedenje, npr. neknoj. ljud. *gazda* – *gazdov*, •*gazdin*; sleng. *mačo*, *mača*, °*mačota*, *mačev* (verjetno mišljeno *mačev*), °*mačotov*; šol. žarg. *brucevati*, °*brucovati*, *brucevaje*, °*brucovaje*, *brucevanje*, °*brucovanje*; pokr. prim. *nono* -a, °*nonota*, *nonov*, °*nonotov*; pokr. vzh. *kruc*, *kručev*, °*kru-cov*.³

(b) Za neločevanje govornih položajev oz. okoliščin gre v primerih, ko se ljubkovalnim ali sploh čustveno zaznamovanim besedam, vezanim na privatni (nejavni) govorni položaj, predpisuje prav tako knjižnojezikovno vedenje, npr. ljubk. *oči* -ja, •*očita*, *miško* -a, °*miškota*; šalj. *bimbo* -a, °*bimbota*, *bimbov*, °*bimbotov*; šalj. *bučko* -a, °*bučkota*, *bučkov*, °*bučkotov*; šalj. *debelko* -a, °*debelkota*, *debelkov*, °*debelkotov*; *rdečko* -a (brez oznake, vsaj pog.), °*rdečkota*.

(c) Ni jasno, zakaj je potrebno širiti obseg pravopisnega slovarja z navajanjem svojilnopridevniških tvorjenk iz celotnih tujih osebnih lastnih imen (ime, priimek idr.) in jih označevati z *nepravilno*, če takšna raba ni izkazana (Fida). Gre za tipe kot °*Dantealigherijev*, °*Baudouindecourtenayjev*, °*Lopedevogov*, •*Lopedevogin*, *Leonardodavincijev*, °*Ortegaygassetov* in tu še •*Ortegaygassetin* (?) ipd.

(č) Tudi s sociolingvističnega vidika je vprašljivih kar nekaj rešitev: – zanemarjanje ženskih osebnih imen tipa *Saša*, *Vanja*, v smislu iztočnične samostojnosti, zlasti še, ker se pri a-jevskih končnicah oseb m. spola dosledno (ne glede na dejansko rabo) navaja kot *prepovedana* (•) oblika z obrazilom *-in*, tip *Sašin*, *Vanjin* – za osebe ž. spola seveda pričakovano obrazilo; opustitev aktualne rabe tovrstnih imen oseb ž. spola je še toliko bolj nenavadna ob dejstvu, da SSP navaja po mnenju avtorjev ljudske oblike imen ž. oseb – kar vseh po vrsti, ne samo znanih iz leposlovja – tip *Drnovšk-ovka*, in sicer samo iz podlage poimenovanja oseb m. spola kot *Drnovš(e)k-*, zanemarija pa t. i. vzporedno narečno tvorbo, tip *Drnovš-ek* : *Drnovš-ca*. Tudi pri t. i. novotvorbah so zanemarjene možnosti vzporedne tvorbe, npr. iz *akademik-* nastaja izrazno zapletena tvorjenka *akademikinja* – *akademikinjin* (?), čeprav ob *akadem-ik*, *akadem-ski* lahko tudi *akadem-ka* – *akademkin*. – Sploh je nenavadno dosledno navajanje poimenovanj oseb ž. spola kot podgesla poimenovanjem oseb m. spola; nič ne pomaga Branki *Jurca* ali Vidi *Jeraj* pisateljjevanje, Ivani *Kobilca* slikanje – tako kot *Marie Curie* ostajajo v senci svojih moških parov, lahko tudi brez navedbe svojil-

² Gradivo so zbrali študentje letošnjega 1. letnika slovenistike v knjižnojezikovnem seminarju.

³ V ta sklop lahko uvrstimo tudi neke vrste odgovor na moje presenečenje (Delo, 7. 12. 2001, 8), da je mogoče na podlagi »osrednjedolenjskega govora /.../ preverjati/ Riglerjevo in Nartnikovo otonemljanje besedja« (SP, IX); glavnemu avtorju SP-ja se ne zdi nič posebnega, če se tonemi slovenskega knjižnega jezika določajo na podlagi dolenjščine (Delo, KL, 4. 3. 2002), se pravi enega izmed slovenskih narečij.

nega pridevnika, ta je dosledno navajan le za m. osebe, torej le *Curiejev*; samo zaradi premajhne pogostosti priimka v slovenščini je odpadla *Curiejevka* ali *Kobilčevka*, *Jerajevka* ni imela te sreče.

(d) Zlasti je nenavadno uporabljati splošne normativne oznake pri frazemih, ko gre npr. tudi za metaforično rabo, npr. *biti s kom na bojni nogi* → sprt; *bojno polje* → bojišče; *okorel zločinec* → nepoboljšljiv; *polagati račun o svojem delu* → poročati, dajati ga v oceno; *položiti račun za kaj* → zagovarjati se (zanemarjanje vidskega razmerja – slovarske kategorialne lastnosti glagola – je pogosto v razlagah pravopisnega slovarja); *položiti roko nase* → narediti samomor; *postavljati kaj pod vprašaj* → dvomiti o čem; *zrušiti oblast* → spodkopati, ogroziti.

2.3.2 Poleg splošnih normativnih oznak zasluži posebno poglavje tipološka primerjava zvrstnih in stilnih oznak. Tu samo nekaj opomb. Glede na SSKJ se je pojavilo kar nekaj novih poimenovanj, ki kljub strokovno neprepričljivim razlagam⁴ obetajo občutljivo stilistično ločevanje, npr. med *neknjižno pogovornim* in *neknjižno ljudskim*, *praktičnosporazumevalnim*, *poudarjalnim* in *čustvenostnim*, *knjižno neobčevalnim* in *izobrazbenim* idr. Vendar na podlagi česa so npr. besede kot *ajmoht*, *štrudelj*, *španga*, *marela*, *šnops*, *piksna*, *afne guncati* neknjižno ljudske, *zbrihtati*, *fejst*, *špricar*, *šank*, *ohcet*, *fasati*, *pasati*, *vaga*, *parazol* neknjižno pogovorne? Ali *oženiti* 'dati v zakon' je nekuj. ljud., *oženiti se s sosedom* pa nekuj. pog.⁵ – Na nerazumevanje posebnosti terminoloških sistemov kažejo besede, zaznamovane npr. z *novota* (neologizem v SSKJ) – navedene celo kot zgled definicije te oznake (SSP, 133) – sodijo pa v jezikoslovje;⁶ tako so ob *potresniku* 'potresni oškodovanec' z oznako nov. predstavljeni še jezikoslovni izrazi *sledje*, *narečjeslovje* – oboje brez pomenske opredelitve, *utvariniti* 'tematizirati'.⁷

2.3.3 Zgodovinska izkušnja nas uči, da je slovenščina tako kot drugi evropski jeziki bila sposobna sprejeti za svoje, se pravi ustrezno (oblikoslovno, besedotvorno, glasovno oz. črkovno) predelati tudi t. i. kulturne latinizme in grecizme – leksiko latinščine in grščine, jezikov torej, ki danes nista nikomur več materna, kar je za njeno jezikovnokulturno obravnavo temeljnega pomena. – Preseneča nabiranje novega besedišča glede na SSKJ tudi s tovrstnim »podomačevanjem«⁸ – ne glede na izvor prevzetega, starost in uveljavljenost v jeziku, se pravi s popolnim zanemarjanjem tradicije kot pomembne prvine jezikovne kulture. Samo nekaj naključno nabranih

⁴ Npr. *zborna privzdignjena* zaznamuje »prvin/ol knjižnega jezika, ki je *privzdignjena* /poudarila A. V. M./ dvojnica /verjetno sopomenka, saj gre za stilno variantnost/ h knjižni nevtralni prvini / knjižne /.../ prvine?/« (SP, 129.)

⁵ Gradivo za obe oznaki so prav tako nabrali študentje slovenisti letošnjega 1. letnika v knjižno-jezikovnem seminarju.

⁶ V SP (133) beremo: »novota, neologizem jezikovna prvina, katere novost še čutimo /.../«. Kdo, če je že ne preverjamo z aktualnim gradivom? Uporabnik nekako s srednješolsko izobrazbo, ki mu je SP namenjen, naj bi »čutil« »novoto« terminologije znanstvenega področja?

⁷ Nobene od terminoloških »novot« ne prinaša, kaj šele razlaga, *Slovarček jezikoslovnih izrazov* v SP (197–212).

⁸ V bistvu gre za preprosto kalkiranje, za t. i. pomenske kalke.

primerov: antropologija <človekoslovje>, antropolog <človekoslovec>,⁹ antropologinja <človekoslovka> idr., arheologija <starinoslovstvo>, arheolog <starinoslovec> idr., biologija <živoslovje>, biolog <živoslovec> idr., entomologija <žužkoslovje>, entomolog <žužkoslovec>, idr., geologija <zemljeslovje>, geolog <zemljeslovec> idr., neologizem jezikosl. <nova beseda, novota>,¹⁰ psihologija <dušeslovje>,¹¹ psiholog <dušeslovec> idr., viktimologija <žrtvoslovje>, viktimološki <žrtvosloven>, zdravoslovje star. zdravstvo, medicina.

2.3.4 Na nerazumevanje pojma vrstnosti (generičnosti) pri pridevnikih, se pravi posledično tudi na nerazumevanje pojma *slovarska beseda – leksem* kot poimenovalne enote jezika, kažeta vsaj dva tipološka primera:

2.3.4.1 Zapis J. Toporišiča v Spremni besedi, da si je »dosti /.../ prizadeval tudi za ponazarjanje rabe nedoločnih pridevnikov v vlogi povedkovega določila« (SP, IX) temelji na teoretičnem kratkem stiku – na neločevanju med pojmom skladijske oz. besedilne določnosti, vezane samo na lastnostne pridevnike, tip *bogat sosed* : *bogati sosed*, in besedotvornim pomenom (pridevniške) vrstnosti, tip *rdeči ribez* : *rdeč ribez*, npr. *rdeči ribez je že precej rdeč*, (*ta*) *mravlja je rdeča (mravlja) – je rdečka*. Neločevanje slovarske pomenske kategorije pridevniške vrstnosti od lastnostnosti, mešanje te slovarske problematike z besedilno, je pri pridevnikih, tvorjenih z obraziloma *-(e)n* (lastnostnost) in *-ni* (vrstnost), širilo pravopisni slovar. Predsednik SAZU-jeve pravopisne komisije se je namreč odločil, da bo v iztočnici brisal pomensko razločevalnost in vse pridevnike predstavil kot lastnostne, torej z obrazilom *-(e)n*, tudi če primerov teoretično ni mogoče utemeljiti (najpreprostejši dokaz je sposobnost stopnjevanja, npr. opisnega s prislovi stopnje), raba pa jih ne izkazuje; v SSP so torej iztočnice *strojen*, *elektrotermičen*, *enosedežen*, *gugalen* itd., čeprav gre samo za vrstni pomen, torej *strojni (inženir – strojnik)*, *elektrotermični (proces)*, *enosedežni (čohn)*, *gugalni (stol – gugalnik)*, *vladni (ukrep)*. Na ravni iztočnice se briše pomenska razvidnost obrazil *-(e)n* (lastnostnost) in *-ni* (vrstnost) tudi v primerih, ko se lahko razvrščata na isto podstavo, npr. *enosmeren – zelo (precej ipd.) enosmeren vpliv* (lastnost) : (**zelo*) *enosmerni tok* (vrsta); *solzen – (čisto) solzen obraz* (lastnost) : (**čisto*) *solzni mešiček, kanal* (vrsta); *sončen – (zelo) sončen obraz* (lastnost) : (**zelo*) *sončni mrk* (vrsta).

Za vrstne pridevnike je značilna razmeroma redka raba v povedkovem določilu, torej v glagolski skladijski vlogi. Če pa se taka raba pojavi, jo lahko razumemo le kot izpust samostalniškega jedra – razmeroma pogosta poenobesedenja še dodatno potrjujejo to misel: torej (*ta*) *inženir je strojni (inženir) – strojnik*, (*ta*) *glagol je dovršni (glagol – dovršnik)*. Kar je spodbudilo avtorja J. Toporišiča, da se je posebej trudil s

⁹ Lomljeni oklepaj »zaznamuje tudi še ne povsem uveljavljeno // slovensko ustreznico prevzete besede.« (SP, 226.)

¹⁰ Posebno obravnavo bi potrebovalo medgeselsko usklajevanje pojmov – celo znotraj jezikoslovne terminologije v SP; je npr. sopomenka za jezikoslovno neologizem samo *novota* ali *besedna novota* (gesli *neologizem, novota*, razlaga oznake *novota* v SP, 133)?

¹¹ Okrogli oklepaj »v razlagi zaznamuje opustljivi del besede ali besedne zveze: /.../ terminologija /.../ (strokovno) izrazje.« Le kaj je pri *dušeslovju* opustljivega?

tem problemom, je morda dejstvo, da se vrstni pridevnik, če preide v povedkovo določilo, lahko pojavlja tudi z obrazilom *-(e)n* in se tako izrazno prekriva z lastnostnim pomenom pridevnika, torej ob *vpliv je (zelo) enosmeren* tudi *promet je enosmeren* (pričakovano *enosmerni*). Ker pa vemo, da se vprašanja jezikovnega pomena začnejo na ravni morfematike, je takšno rabo mogoče pojasniti z dvopomenskostjo obrazila *-(e)n*: prvotni pomen ostaja lastnostni, tip *vpliv je (zelo) enosmeren*, drugotni pa sopomenski z obrazilom *-ni*, tip *promet je enosmeren*, dejansko *enosmerni*. Škoda, da je izrazna zadrega (če je lahko zadrega v jeziku pogosta morfemska sopomenskost) povzročila kar splošno brisanje tudi izrazne pomenske razločevalnosti in po nepotrebnem »bogatila« strani SSP.

2.3.4.2 Ukinitev oz. spreminjanje zunajjezikovnih krajevnih in časovnih okoliščin, ki jih uporablja SSKJ za ustrezno razumevanje pojma, v vrstne opredelitve (z vrstnimi pridevniki) pomeni mešanje okoliščin pojavljanja določene predmetnosti s (pod)vrsto te predmetnosti, npr. *akindžija*¹² ne more biti *turški konjenik*, torej vrsta konjenika, ampak 'konjenik' ev. v določenem času v turškem okolju, *spahija* ipd. ne more biti zgod. *turški zemljiški posestnik*, ampak posestnik ev. v turškem okolju določenega časa idr.

3 Naj na kratko povzamem: *Slovenski pravopis* s svojim slovarjem, ki želi prevzeti vlogo tudi zakonsko veljavnega (uzakonjenega) normativnega in stilističnega priročnika, je za sodobni, izjemno občutljiv čas, s svojim gradivom obrnjen nazaj, v zasnovi pa s predpisovalno ambicijo brez lastne gradivne podlage neverodostojen.

¹² SSKJ izraza ne navaja, tudi raba ga ne izkazuje.